MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA GADJETLARDAN HADDAN TASHQARI FOYDALANISHNING NUTQ VA IJTIMOIY RIVOJLANISHGA TA’SIRI

Muhayyoxon Muhammadjon qizi Ro’ziboyeva*
Farg’ona Davlat Universiteti Pedagogika-Psixologiya va San’atshunoslik fakulteti Maktabgacha ta’lim yo’nalishi 23-21 “B” guruh sirtqi ta’lim talabasi
✉ hdudjegahab@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda gadjetlardan haddan tashqari foydalanishning nutq va ijtimoiy rivojlanishga ta’siri tahlil qilinadi. Ilmiy adabiyotlar asosida ekran vaqtining bola muloqoti, lug‘at boyligi va hissiy rivojlanishiga ta’siri yoritilgan, bog‘cha va oilada ekran vaqtini boshqarish bo‘yicha amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar

maktabgacha ta’lim, gadjet, ekran vaqti, nutq rivojlanishi, ijtimoiy rivojlanish, oila va bog‘cha hamkorligi.

DOI: 10.5281/zenodo.24507344

KIRISH

Bugungi kunda raqamli texnologiyalar bolalar hayotining ajralmas qismiga aylandi. Smartfon, plan-shet va televizor ko‘plab oilalarda bolani chalg‘itish, tinchlantirish yoki ovqatlantirish vositasi sifatida qo‘llanilmoqda. Natijada maktabgacha yoshdagi bolalarning ekran qarshisida o‘tkazadigan vaqti yildan-yilga ortib bormoqda. Bu holat pedagoglar, psixologlar va shifokorlar o‘rtasida jiddiy xavotir uyg‘otmoqda, chunki aynan maktabgacha yosh nutq, tafakkur va muloqot ko‘nikmalari shakllanadigan eng sezgir davrdir.

O‘zbekistonda maktabgacha ta’lim tizimiga alohida e’tibor qaratilmoqda. 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-sonli Farmon bilan Maktabgacha ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi tasdiqlandi [1], 2019-yil 16-dekabrda esa «Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida»gi Qonun qabul qilindi [2]. Mazkur hu-jjatlarda bolaning har tomonlama rivojlanishi, sifatli tarbiya va oila bilan hamkorlik asosiy vazifalar sifatida belgilangan. Shu sababli bolalar rivojlanishiga ta’sir qiluvchi yangi omillardan biri bo‘lgan gadjetlardan foy-dalanishni ilmiy asosda o‘rganish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning maqsadi maktabgacha yoshdagi bolalarda gadjetlardan haddan tashqari foydalanishning nutq va ijtimoiy rivojlanishga ta’sirini aniqlash hamda tarbiyachilar va ota-onalar uchun amaliy tavsiyalar ish-lab chiqishdan iborat. Maqolada ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, qiyoslash va umumlashtirish usullaridan foy-dalanildi.

Muammoning o‘rganilganlik darajasi

Bola nutqi va tafakkuri ijtimoiy muloqot jarayonida shakllanadi. L.S. Vygotskiy nazariyasiga ko‘ra, bolaning oliy psixik funksiyalari kattalar va tengdoshlar bilan hamkorlikda, jonli aloqa orqali rivojlanadi [3]. Bu qarash ekran qarshisidagi bir tomonlama faoliyat jonli muloqotning o‘rnini bosa olmasligini tushunishda muhim nazariy asos bo‘ladi.

Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti 2019-yilda 5 yoshgacha bo‘lgan bolalar uchun tavsiyalar e’lon qilib, bir yoshgacha bolalar uchun ekran oldida o‘tirishni tavsiya etmaydi, 2–4 yoshdagi bolalar uchun esa o‘tirib ekranga qarash vaqti kuniga bir soatdan oshmasligi, imkon qadar kamroq bo‘lishi kerakligini ta’kidlaydi [4]. Amerika pediatrlar akademiyasi ham 18–24 oygacha bo‘lgan bolalar uchun video aloqadan tashqari raqamli media vositalaridan foydalanmaslikni, 2–5 yoshdagi bolalar uchun esa sifatli kontentni kuniga bir soat bilan cheklashni, imkon bo‘lsa kattalar bilan birga ko‘rishni tavsiya qiladi [5].

Xorijiy tadqiqotlarda ekran vaqti va bolalar rivojlanishi o‘rtasidagi bog‘liqlik o‘rganilgan. D. Kristakis

va hamkasblarining tadqiqotida televizor ovozi eshitilib turgan paytda bola va kattalar o‘rtasidagi so‘zlar almashinuvi hamda bolaning ovoz chiqarishi kamayishi qayd etilgan [6]. S. Madigan va hamkasblari esa ikki-uch yoshda ekran vaqti ko‘p bo‘lgan bolalarda keyingi yoshlarda rivojlanish skrining testi natijalari past bo‘lishi bilan bog‘liqlik borligini aniqlagan [7]. Shuni ta’kidlash kerakki, bunday tadqiqotlar bog‘liqlikni ko‘rsatadi, ammo yagona sabab ekanini isbotlamaydi: bolaning rivojlanishiga oilaviy muhit, ota-onalar bilan muloqot va boshqa omillar ham ta’sir qiladi.

Maktabgacha yoshning nutqiy va ijtimoiy rivojlanish xususiyatlari

Maktabgacha yosh davrida bolaning lug‘at boyligi jadal ortadi, nutqi dastlabki so‘z va jumlalardan bog‘lanishli hikoyaga qadar rivojlanadi. Bu davrda bola o‘zini o‘rab turgan olam haqida ko‘p savol beradi, eshitgan narsasini takrorlaydi, o‘z fikrini bildirishga intiladi. Aynan shu yoshda tarbiyachi va ota-onaning bola bilan suhbati nutqiy rivojlanishning asosiy manbai hisoblanadi.

Ijtimoiy rivojlanish jihatidan olib qaralganda, maktabgacha yoshning yetakchi faoliyati o‘yindir. O‘yin jarayonida bola qoidalarga rioya qilishni, o‘z istagini boshqalarning istagi bilan uyg‘unlashtirishni, mojarolarni so‘z orqali hal qilishni o‘rganadi. Shuning uchun bola kunining qanday tashkil etilishi, uning qancha qismi jonli o‘yin va muloqotga, qancha qismi ekranga ajratilishi uning kelgusi rivojlanishiga bevosita ta’sir qiladi.

Gadjetlarning nutq rivojlanishiga ta’siri

Maktabgacha yoshda nutq rivojlanishining asosiy sharti — bolaning kattalar bilan jonli muloqotidir. Jonli suhbatda bola savol beradi, javob eshitadi, navbatma-navbat gapirishni o‘rganadi, kattalarning mimikasi, ohangi va imo-ishorasidan ma’no chiqaradi. Ekran esa asosan bir tomonlama axborot beradi: bola ko‘radi va eshitadi, lekin o‘zi gapirishga, o‘z fikrini bildirishga kam rag‘batlantiriladi.

Gadjetdan ko‘p foydalanadigan bolalarda quyidagi holatlar kuzatilishi mumkin: lug‘at boyligining sekin ortishi, gaplarni to‘liq va mantiqiy qura olmaslik, o‘z fikrini og‘zaki bayon qilishdan qochish, so‘zlarni noto‘g‘ri talaffuz qilish. Buning sababi shundaki, bola ekrandagi so‘zlarni passiv qabul qiladi, ularni amaliy muloqotda qo‘llash imkoniyati esa cheklanadi. Ota-ona yoki tarbiyachi bola bilan gaplashish, ertak aytish, kitob o‘qib berish o‘rniga gadjetni uzatsa, bolaning nutqiy muhitida kattalar so‘zlari kamayadi.

Bundan tashqari, tez almashinadigan tasvirlar va ovozlar bolaning diqqatini uzoq vaqt bir joyda ushlab turish ko‘nikmasiga ham ta’sir qilishi mumkin. Nutq rivojlanishi esa diqqat, xotira va tinglash madaniyati bilan chambarchas bog‘liq. Shu bois tarbiyachilar bog‘chada bolalarning tinglash va gapirish faoliyatini muntazam rag‘batlantirishi zarur.

Gadjetlarning ijtimoiy va hissiy rivojlanishga ta’siri

Bola ijtimoiy ko‘nikmalarni asosan o‘yin orqali egallaydi. Rolli o‘yinlar, tengdoshlar bilan birgalikdagi faoliyat bolaga hamkorlik qilish, kelishish, o‘z navbatini kutish, boshqalarning his-tuyg‘ularini tushunish kabi ko‘nikmalarni beradi. Gadjetga ko‘p vaqt ajratgan bola bunday jonli tajribadan mahrum bo‘lishi, natijada tengdoshlari bilan muloqotga kirishishda qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin.

Hissiy rivojlanish nuqtai nazaridan ham muhim jihatlar bor. Agar bola yig‘lasa yoki injiqlik qilsa, uni darhol gadjet bilan tinchlantirish odatga aylansa, u o‘z his-tuyg‘ularini boshqarishni o‘rganmaydi, tashqi vosita bo‘lmaganda esa tez bezovtalanadigan bo‘lib qolishi mumkin. Shuningdek, ekran oldida uzoq o‘tirish jismoniy faollikni kamaytiradi, uyqu rejimiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin, bu ham bolaning kayfiyati va xulq-atvoriga ta’sir qiladi [4].

Shu bilan birga, gadjetlarni butunlay inkor etish ham to‘g‘ri emas. Sifatli, yoshga mos ta’limiy dasturlar, agar kattalar bilan birga ko‘rilsa va muhokama qilinsa, bolaning bilim doirasini kengaytirishi mumkin. Muammo gadjetning o‘zida emas, undan foydalanish miqdori, mazmuni va usulidadir.

Bog‘cha va oilada ekran vaqtini boshqarish yo‘llari

Bolalarning ekran vaqtini oqilona boshqarish uchun bog‘cha va oila hamkorlikda harakat qilishi zarur. Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida quyidagi yo‘nalishlar samarali hisoblanadi:

- kun tartibida jonli faoliyatga (o‘yin, mashg‘ulot, sayr, ijodiy ishlar) ustuvorlik berish, ekrandan foydalanishni qisqa va maqsadli qilish;
- ertak, she’r, qo‘g‘irchoq teatri, harakatli va rolli o‘yinlar orqali bolaning nutqi va muloqotini rag‘batlantirish;

- tarbiyachining shaxsiy namunasi: bolalar oldida telefondan keraksiz foydalanmaslik;
- ota-onalar uchun uchrashuvlar, maslahatlar va eslatmalar orqali ekran vaqti haqida tushuntirish ishlarini olib borish.

Oilada esa quyidagi qoidalarni joriy etish tavsiya etiladi: ovqatlanish vaqtida va uyqudan oldin gadjetdan foydalanmaslik; bola bilan har kuni kitob o‘qish, suhbatlashish va o‘ynash uchun alohida vaqt ajratish; gadjetni bolani tinchlantirish yoki bezovtalikdan qutulish vositasi sifatida ishlatmaslik; kontentni oldindan tanlash va imkon qadar bola bilan birga ko‘rib, mazmunini muhokama qilish; ekran vaqti bo‘yicha oila uchun aniq va barqaror qoidalar belgilash. Eng muhimi, ota-onaning o‘zi gadjetdan me’yorida foydalanishi bola uchun eng kuchli namuna bo‘ladi.

Nutqni rivojlantirishga qaratilgan amaliy mashg‘ulot namunalari

Bog‘cha amaliyotida gadjetga bo‘lgan qiziqishni jonli faoliyat bilan almashtirish mumkin. Quyidagi mashg‘ulotlar bolaning nutqini, diqqatini va muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi:

- «Rasm bo‘yicha hikoya tuz» — bola rasmga qarab voqeani o‘z so‘zlari bilan bayon qiladi, tarbiyachi savollar bilan yordam beradi;
- «Sehrli xalta» — bola xaltadagi buyumni ko‘rmasdan ushlab, uning belgilarini so‘z bilan tasvirlaydi, boshqalar topadi;
- «Ertakni davom ettir» — tarbiyachi ertakni boshlaydi, bolalar navbatma-navbat davom ettiradi;
- «Nima o‘zgardi?» — stol ustidagi o‘yinchoqlardan biri olib qo‘yiladi, bolalar nima yo‘qolganini aytadi;
- «Bugun nima qildim?» — kun oxirida bolalar o‘z kunlarini qisqa hikoya qilib beradi.

Bunday mashg‘ulotlar bolalarni gaplashishga, tinglashga va navbat kutishga o‘rgatadi, ya’ni aynan ekran bera olmaydigan ko‘nikmalarni shakllantiradi. Shuningdek, har kuni bolalarga kitob o‘qib berish, ular bilan o‘qilgan haqida suhbatlashish nutq rivojlanishining eng oddiy va samarali usullaridan biridir.

Ota-onalar uchun yoshga mos tavsiyalar

Ota-onalarga bolaning yoshiga qarab ekran vaqtini belgilash tavsiya etiladi. Bir yoshgacha bo‘lgan bolalarga ekran umuman ko‘rsatilmagani ma’qul, bu yoshda asosiy e’tibor ona va yaqinlar bilan muloqotga, qo‘l mayda motorikasini rivojlantiruvchi o‘yinlarga qaratilishi kerak. Ikki-uch yoshda ekran vaqti juda qisqa va faqat kattalar ishtirokida bo‘lishi, to‘rt-olti yoshda esa kuniga bir soatdan oshmasligi va sifatli, ta’limiy kontent bilan cheklanishi maqsadga muvofiq [4; 5]. Bunda ota-ona bolaga nima ko‘rayotganini so‘rashi, ko‘rilgan multfilm yoki dasturdagi voqealarni birgalikda muhokama qilishi muhim, chunki muhokama passiv ko‘rishni faol o‘rganishga aylantiradi.

Shuningdek, ota-onalar bolaning gadjetga bo‘lgan qiziqishini taqiqlar bilan emas, balki muqobil faoliyatlar orqali kamaytirishi samaraliroq. Birgalikda rasm chizish, qurilish o‘yinlari, hovlida harakatli o‘yinlar, oshxonada oddiy ishlarda yordamlashish bolani band qiladi va oila a’zolari o‘rtasidagi yaqinlikni mustahkamlaydi. Agar bolada gadjetga haddan tashqari bog‘lanish, nutqning kechikishi yoki muloqotdan qochish kabi belgilar sezilsa, mutaxassis — logoped yoki bolalar psixologiga murojaat qilish lozim.

XULOSA

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, maktabgacha yoshdagi bolalarda gadjetlardan haddan tashqari foydalanish jonli muloqot vaqtini qisqartirish orqali nutq va ijtimoiy rivojlanishga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Bu ta’sir ekran vaqtining uzunligiga, kontent sifatiga hamda kattalarning ishtirokiga bog‘liq. Shu sababli gadjetlarni taqiqlash emas, balki bolaning yoshiga mos ravishda ularning vaqtini cheklash, mazmunini nazorat qilish va jonli muloqotga, o‘yin va kitobga ustuvorlik berish maqsadga muvofiq.Bog‘cha va oila hamkorligini kuchaytirish, tarbiyachilarning raqamli madaniyat bo‘yicha malakasini oshirish, ota-onalar o‘rtasida ekran vaqti bo‘yicha targ‘ibot ishlarini muntazam olib boorish tavsiya etiladi. Mavzuni kelgusida mahalliy sharoitda so‘rovnoma va pedagogik kuzatuv asosida chuqurroq o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-sonli Farmoni «O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida».

2. O‘zbekiston Respublikasining «Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida»gi Qonuni. 2019-yil 16-dekabr, O‘RQ-595-son.

3. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.

4. World Health Organization. Guidelines on physical activity, sedentary behaviour and sleep for children under 5 years of age. – Geneva: WHO, 2019.

5. Council on Communications and Media. Media and Young Minds // Pediatrics. – 2016. – Vol. 138, No. 5.

6. Christakis D.A. et al. Audible television and decreased adult words, infant vocalizations, and conversational turns // Archives of Pediatrics & Adolescent Medicine. – 2009. – Vol. 163, No. 6.

7. Madigan S. et al. Association between screen time and children’s performance on a developmental screening test // JAMA Pediatrics. – 2019. – Vol. 173, No. 3.